

из образовательно-квалификационных уровней: бакалавр, магистр, доктор. Выделены перспективные пути применения канадского опыта организации многоуровневой профессиональной подготовки будущих учителей в университетах для украинской системы высшего педагогического образования.

Ключевые слова: система, учебная программа, глобализационные процессы, педагогическое образование, квалификация.

Summary. *This article is devoted to the role of Canadian universities in the light of establishment and development of the multi-level pedagogical education in Canada. The structure and peculiarities of educational programs formation on educational-qualified levels are opened. There are: bachelor, magister, doctor. The perspective ways of Canadian organization experience were pointed out, the ways of multi-level professional trainings for future teachers in universities and their application to the Ukrainian system of high pedagogical education.*

Key words: system, educational program, globalization processes, pedagogical education, qualification.

Надійшла до редколегії 02.08.2011 р.

УДК: 378.56.371+372.03

Пальшкова І. О.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В НАРОДНИХ ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. *У статті розкрито особливості організації навчального процесу в народних початкових школах України в II половині XIX – на початку XX століття. Акцентовано увагу на таких аспектах: впровадження нових методик викладання, використання на уроках наочності, стан програмно-методичного забезпечення, організація державного інспекторського контролю за роботою народних шкіл.*

Ключові слова: освіта, народна початкова школа, вчитель народної початкової школи.

Аналіз багатьох наукових праць учених і педагогів-практиків дореволюційного періоду засвідчують, що однією з основних освітянських проблем минулого був розвиток народної початкової освіти. Досягнення національної школи спираються на досвід роботи народних шкіл II половині XIX – початку XX століття, а саме організацію в них навчального процесу. Сучасні українські дослідники вважають народну початкову освіту складовою частиною національної культури українського народу.

Мета статті – розкрити особливості організації навчального процесу в народних початкових школах України в другій II половині XIX – на початку XX століття.

Видатними представниками російської педагогіки II половині XIX – початку XX століття були В. Вахтеров, Н. Вессель, В. Водовозов, П. Каптерев, Н. Пирогов, К. Ушинський та ін., які займалися розробкою проблеми початкової освіти, а саме вирішенням питання про те, в чому полягають сутність і ідея початкової освіти. По ряду теоретичних питань їх погляди були різні, але загальною для передових педагогічних ідей була спрямованість на гуманізацію, демократизацію та модернізацію початкової освіти. В кінці XIX – початку XX століття було змінено сутність понять «освіта», «початкова освіта», що визначило новий підхід до цілей і завдань, обсягу і змісту, форм і методів навчання в початковій народній школі.

Бачачи в народній школі перший ступінь однакової для всіх початкової загальної освіти, М. Бунаков, М. Корф, Л. Толстой організували початкові школи нового типу та розробляли методику навчання, видавали підручники та посібники для вчителів, були вчителями-практиками. Рішуче протестуючи проти схоластичних основ казенної педагогіки, вони проводили велику дослідну роботу по впровадженню нового змісту і нових методів навчання, намагаючись їх обґрунтувати даними психологічної науки про вікові особливості молодших школярів. Методами навчання займалися В. Вахтеров, В. Водовозов, М. Демков, П. Каптерев та ін.

Важливу роль у розвитку початкової народної школи та початкової освіти передові діячі народної освіти кінця XIX – початку XX століття (М. Корф, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.) відводили земській школі, підкреслюючи її суспільно-прогресивну спрямованість. «Незважаючи на вкрай тяжкі зовнішні умови, в особі земської школи країна отримала такий життєвий тип навчального закладу, який по своїй суті повинен бути поставлений чи не на найперше місце в історії всього нашого пореформеного освітньої справи. Безсумнівно, що педагогічна постановка земської народної школи справила велике вплив не тільки на всі інші категорії початкових шкіл, не виключаючи і «сразкових» училищ самого міністерства народної освіти, а й на вищі типи навчальних закладів» [205, 93].

На початку XX століття в Росії і на територіях підросійської України склалася досить строката і заплутана система народної освіти: існувало понад 20 типів різних шкіл (державні, приватні; платні, безплатні; конфесійні, світські, чоловічі, жіночі). Ця система характеризувалася неузгодженістю навчальних планів початкових і середніх шкіл, а також наявністю шкіл-тупиків.

Вважаємо необхідним зауважити, що початкова освіта з 1864 р. працювала згідно з «Положенням про початкові народні училища». Початковими народними училищами вважались елементарні школи всіх відомств: церковнопарафіяльні, міністерські, земські, залізничні; міські, сільські, а також ті, що утримувались казною, товариствами або приватними особами. Вказані навчальні заклади утворювали

органи місцевого самоврядування (земства, міста), товариства, приватні особи. Крім того, існували колегіальні органи управління школами, серед яких були повітові та губернські училищні ради.

Так, учителями в початкових народних школах були церковники (священники, дяки) або світські особи. В останніх повинен був бути спеціальний дозвіл училищної ради (посвідчення про добру моральність і благонадійність) для проведення вчительської діяльності. Крім того, вчителями початкових народних шкіл могли бути як чоловіки, так і жінки.

У середині 1860-х років було створено земські установи, які займалися вирішенням багатьох питань, серед яких мали місце кадрові, фінансові, організація навчально-виховного процесу, в тому числі навчально-методичного забезпечення навчального процесу. В цей період існували міські школи, які були основним типом початкових навчальних закладів, які утворилися на базі повітових шкіл та шкіл грамотності. Із усіх початкових народних шкіл найкращими були саме земські школи, де вчителі використовували більш прогресивні методи навчання, а зміст навчання у них був дещо ширшим, що передбачав ознайомлення дітей з відомостями з географії, історії, природознавства. Також існували школи-тупики, до яких відносилися міські училища, які створювалися у 1872 р. замість повітових, а в 1912 р. були реорганізовані у вищі початкові училища та двокласні початкові училища. В таких школах навчалися діти дрібних службовців, ремісників та торговців.

Також існували школи-тупики, до яких відносилися міські училища, які створювалися у 1872 р. замість повітових, а в 1912 р. були реорганізовані у вищі початкові училища та двокласні початкові училища. В таких школах вчилися діти дрібних службовців, ремісників та торговців.

Подальший період ознаменувався виходом «Положенням про початкові народні училища» (1874-1917 рр.), яке супроводжувалося тиском держави на народну школу (призначення посади директора народних училищ, запрошення предводителів місцевого дворянства до керівництва училищними радами) свідчило про бажання уряду взяти початкову освіту під повний контроль.

На початку 1880-х рр. було створено церковнопарафіяльні школи, в яких навчали православному вченню віри, християнській моралі та початковим знанням. Однією з головних тенденцій розвитку народної початкової освіти стало існування двох підходів до навчально-виховного процесу: світського і духовного. Отже, обов'язком парафіяльного духовенства, незважаючи на відсутність часу, досвіду, а інколи й бажання, залишалося навчання селянських дітей грамоті.

У парафіяльних школах навчалися учні починаючи з восьми років, в основному вони зовсім не вміли читати й писати, а навчальний рік тривав близько 120 днів. Якість навчання в церковнопарафіяльних школах, що створювалися на пожертвування парафіян, була дуже низькою. Навчання тут обмежувалося читанням слов'янською і російською мовами, початками арифметики та вивченням молитов. Відсутність вчителя, часті хвороби дітей, несприятливі погодні умови, переривали навчальний процес. Учні навчалися до 12-14 років. Отже, провідною була спочатку буквоскладальна методика навчання, а потім звукова. На уроках використовувалися навчальні посібники В. Водовозова, І. Добровольського, М. Корфа, С. Миропольського, Д. Тихомирова, К. Ушинського та інші, а також наочність та проєкційні технічні засоби навчання, серед яких «чарівний ліхтар», кіноапарати. Навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах регламентувався «Положеннями про початкові народні училища» від 1864 – 1874 рр. Лише в 1902 р. було видане «Положення про церковнопарафіяльні школи відомства православного сповідання». Школи ці були однокласними з дворічним терміном навчання та двокласними з чотирирічним терміном. В однокласних навчальних закладах дітей навчали молитвам, священній історії, короткому катехізису, церковному співу, читанню, церковному та світському друку, письму, початковим арифметичними правилами. У двокласних школах, окрім вищезазначених предметів, викладалася історія церкви і держави. Викладання вели священники або церковні службовці, іноді запрошувалися вчительки, але тільки після затвердження їх кандидатур єпархіальним архієреєм і під наглядом священників [4, 367].

За рівнем загальноосвітньої підготовки учнів, оснащенням посібниками, шкільним обладнанням церковнопарафіяльні школи значно поступалися земським та міністерським школам. Найбільш низьким був рівень навчання грамоті у школах, які перейшли у відомство Синоду в 1891 р., але так і не отримали статусу повноцінних навчальних закладів. Тут викладали Закон Божий, церковний спів, читання, письмо та чотири арифметичні дії [3, 102]. Це були школи з дво- або тримісячним курсом навчання. Проводили його селяни, що закінчили двокласну церковнопарафіяльну школу, або дяки. Серед підручників, які Синод видавав для цих навчальних закладів, були «Початкові уроки Закону Божого», «Абетка церковнослов'янської мови», «Євангеліє», «Часослов», «Псалтир» [4, 367].

Рівень освіти у церковнопарафіяльних школах залежав від двох факторів: від рівня освіченості священника, який виконував функції вчителя, та від матеріального достатку церковної громади. Наприклад, у деяких губерніях священники викладали у двох, іноді навіть у трьох церковнопарафіяльних школах. У

північних повітах губернії багато громад запрошували вчителя викладати навчальні дисципліни, залишаючи священникам Закон Божий. Залежно від матеріального достатку громад, церковнопарафіяльні школи різнилися за кількістю класів, тобто в одній школі могли працювати від одного до шести класів. Через відсутність в цих школах необхідних умов, в них разом навчалися хлопці та дівчата.

Причиною популярності церковнопарафіяльних шкіл серед народу була пільга саме для хлопчиків, які успішно закінчували навчання (вони звільнялися від служби в армії для продовження навчання) [2, 14].

Згідно з офіційною концепцією, виховання громадянина включало і володіння державною мовою. Тому церковнопарафіяльні школи відкривалися і в місцевостях, де мешкали представники національних меншин. Навчально-виховний процес пристосовували відповідно до потреб місцевого населення. 28 жовтня 1898 р. Святійший Синод повідомив Сенат, що обер-прокурор Синоду запропонував у місцевостях з чужоземним населенням встановити в однокласних церковнопарафіяльних школах трирічний курс навчання замість дворічного. 24 грудня 1898 р. імператор підписав наказ, у якому термін навчання було подовжено [1, 987]. Таким чином, характерними особливостями навчально-виховного процесу церковнопарафіяльних шкіл стали: детальне ознайомлення з основами православ'я і перевага виховної складової над навчальною.

Положення «Про церковнопарафіяльні школи» 1884 р. посилювало позиції церкви у шкільній справі. У 1907 році урядова комісія подала на розгляд Державної думи законопроект про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти у земських губерніях. Не зважаючи на те, що частина правлячої еліти не сприйняла його, Міністерство народної освіти звинувачено у політиканстві. Проект так і не набув законної чинності та визначив на 10 років урядову політику в галузі освіти. Шкільні комісії, які склали план шкільної мережі, багато пунктів збігалися з усталеними вимогами і правилами 1889 р., але внесені деякі зміни.

Зазначимо, що на розвиток освіти на території України великою мірою впливала русифікаторська політика російського царизму, тому в усіх початкових народних школах навчання велось російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли по всій Росії.

У 1863 р. П. Валуєв – міністр внутрішніх справ, видав циркуляр, в якому говорилося, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може, а та мова, яку використовують малороси є російською, але дуже зіпсованою через вплив Польщі. Отже, циркуляр забороняв видавати навчальні книги для шкіл українською мовою. Циркуляр вплинув на «Положення про початкові народні училища», де вказувалось, що навчання у всіх школах має проводитись лише російською мовою.

Отже, в II половині XIX століття у всіх початкових навчальних закладах навчання проводилось лише російською мовою. Українська мова не вивчалася навіть як навчальний предмет. Спроби відкрити українські школи або запровадити українську мову у народні школи терпіли крах. Якщо вчителі виявляли цікавість до української мови та культури, їх відразу було звільнено. В 1876 р. було видано Закон про повну заборону української мови не тільки в школах, але і в суспільному житті.

Наприкінці 50-х років, незважаючи на жорстку освітню політику уряду, передові педагоги, демократично налаштовані студенти і професори Київського університету створили недільні школи для дорослих і підлітків, в яких діти навчалися рідною мовою. Так, у 1859 р. в Києві на Подолі відкрилася перша недільна школа, але трохи пізніше (1862-1870 рр.) недільні школи були заборонені, лише декілька працювало нелегально. З 70-х рр. кількість недільних шкіл зростає, на кінець XIX століття в них навчалось понад 3 тисячі слухачів.

Розповсюдженими в кінці XIX на початку XX століть були приватні заклади освіти, найвідоміший серед них – колегія П. Галагана (1871-1920 рр.).

У період II половині XIX – початку XX століть початкові школи не мали державних навчальних програм. Тільки у 1897 р. Міністерство народної освіти опублікувало «Приблизні навчальні програми» для початкових шкіл, які передбачали трирічне навчання. У них вивчалися закон Божий, арифметика, російська мова, читання, інколи церковний спів. Організація навчального процесу в цей період вважається малоєфективним, однією з основних причин цього нестача педагогічних кадрів, одночасно з трьома відділеннями працював один вчитель, на якого припадало від декількох десятків до 200 дітей. А також важливою причиною була відсутність спеціально підготовлених учителів (малограмотні селяни, унтер-офіцери, студенти-недоучки, священнослужителі), належних класних приміщень, меблів, книжок, перевантаження школи учнями.

У II половині XIX століття при активній участі органів місцевого самоврядування почали періодично проводитися вчительські з'їзди, на яких піднімалися болючі питання народної школи, кращі педагоги країни ділилися досвідом роботи, проводилися практичні заняття із вчителями-новачками, підвищувався загальний рівень фахової підготовки педагогів. Цьому також сприяла курсова підготовка учителів. Для бажаних отримати посвідчення на звання народного вчителя існували спеціальні іспити,

які проводилися під керівництвом директора гімназії. До кінця XIX століття основна маса вчителів вже мала документи, які надавали їм право викладання у початкових школах. Але до кінця існування народної школи кадрові проблеми так і залишились не розв’язаними. Цьому завадили слабкий матеріальний стан училищ, переважаність учнями шкіл, недостатня винагорода за тяжку працю, низький соціальний і правовий статус вчителів.

У II половині XIX століття виникає багато нових типів навчальних закладів, як державних, так і приватних. В порівнянні з серединою, на кінець XIX століття початкових шкіл в Україні стало в 12 разів більше. Тому політика офіційних органів влади впродовж 2-ї половини XIX ст. спрямувалася на підтримку. Але потреби народу в початковій освіті, на жаль, вони не задовольняли. Рівень елементарної грамотності в кінці XIX століття у різних губерніях України коливався від 15% до 20%. Це є свідченням того, що початкова освіта для народних мас була відсталою, у той час, коли діти панівних станів отримували покращену початкову освіту в спеціальних підготовчих класах гімназій або в домашніх умовах.

Отже, основним типом школи в Росії до початку XX століття, як і раніше, була початкова школа, що відрізнялася строкатістю не тільки за відомчою приналежністю, але і за термінами і змісту навчання. Найпоширенішими її типами були сільські однокласні та двокласні народні училища і міські училища, підвідомчі Міністерству народної освіти; однокласні та двокласні церковно-приходські школи Священного синоду. Крім того, але їх було значно менше, існували школи різних відомств: Міністерства внутрішніх справ, залізничні, приватні, відомства Імператриці Марії, козачі та ін. Діяльність сільських шкіл визначалася «Інструкцією для двокласних і однокласних сільських училищ Міністерства народної освіти» (1875 р.). Термін навчання в однокласних училищах і раніше становив три роки, а обов’язковими предметами в них були Закон Божий, слов’янська грамота, російська мова з мешкати на асфальті, арифметика. У двокласних училищах, з п’ятирічним строком навчання, додатково викладалися початки історії, географії, природознавства, церковний спів та креслення. При наявності коштів «Інструкцією» допускалося введення в навчальний план гімнастики, навчання ремеслам для хлопчиків та рукоділля для дівчаток, а також садівництва, городництва, бджільництва. Найважливішою умовою відкриття цих училищ було зобов’язання місцевих земств, сільських громад або інших засновників забезпечити їх ділянкою землі, приміщенням, виділяти кошти на утримання вчителів, на придбання навчальних посібників для учнів. Міністерство ж виділяло на утримання цих училищ всього близько однієї третини загальної суми витрат, однак вони підпорядковувалися міністерству, дирекції та інспекторам народних училищ. У кожному однокласному училищі працювали один учитель і один законовчитель, а в двокласному – два вчителі і один законовчитель, в деяких вводилися посади помічників вчителя. Ними, як правило, були випускники двокласних училищ, яких залишали при школах для підготовки до вступу в учительську семінарію. Найпоширенішим типами початкової школи в Росії цього періоду були як і раніше церковно-приходська школа і школи грамоти, що перебували у віданні Святійшого синоду. Вони, як і міністерські школи, були однокласні та двокласні, в перших курс навчання тривав 3 роки, а в других – 4 роки, в школах грамоти діти навчалися 2 роки. Останні відкривалися з ініціативи парафіяльних священиків чи інших членів причту і затверджувалися головою єпархії. Як вказувалося в «Положенні про церковні школи відомства православного сповідання» (1902 р.), головним завданням всіх цих шкіл було «поширення в народі освіти в душі православної віри і церкви», утвердження християнської моральності і повідомлення дітям необхідних корисних знань. У церковно-парафіяльних школах навчали Закону Божого, церковного співу, читання книг церковної і цивільної друку, письма та арифметики; в двокласних училищах додавалися початки російської історії, географії, креслення і малювання. На предмети, пов’язані з релігією, відводилося понад 40% всього навчального часу. Незважаючи на те, що церковно-приходські школи сприяли підвищенню загальної грамотності населення, рівень загальноосвітньої підготовки учнів в них, їх матеріальна база значно поступалися міністерським школам. Все це призвело в передреволюційні роки до скорочення їх чисельності.

Основним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, які за «Положенням про міські училища» (1872 р.) могли відкриватися не тільки урядом, але і земствами, міськими товариствами, становими установами та приватними особами. Вони перебували у віданні піклувальників навчальних округів і здійснювали свою діяльність під керівництвом інспекторів народних училищ. Метою міських училищ, як вона визначалася в «Положенні», було забезпечення дітям усіх станів початкової розумової і релігійно-моральної освіти.

У 1912 р. відповідно до «Положення про вищі початкові училища» всі міські училища стали перетворюватися у вищі початкові училища з чотирирічним терміном навчання. Для вступу в них необхідно було закінчити однорічне початкове училище Міністерства освіти або відповідний йому інший початковий навчальний заклад. Так, у навчальних планах вищих початкових училищ містилися Закон Божий, російська мова з елементами церковнослов’янської, арифметика, основи географії, історії,

природознавства, малювання та креслення. На відміну від міських училищ навчальний план вищих початкових училищ припускав ознайомлення учнів з елементами алгебри, геометрії і фізики. Спів і гімнастика з необов'язкових предметів ставали обов'язковими. Створення вищих початкових училищ полегшувало перехід з початкової школи в середню за умови складання додаткових іспитів з тих предметів, які були відсутні в навчальних планах початкових училищ, але були в гімназіях: це, перш за все, давні і сучасні іноземні мови. У навчальному плані жіночих гімназій всі предмети ділилися на обов'язкові та необов'язкові. До перших відносилися Закон Божий, російська мова, арифметика, елементи загальної та російської географії, чистописання, різні види рукоділля, гімнастика. Другі включали французьку та німецьку мови, предмети естетичного циклу – малювання, музику, спів, танці. Порівняння навчальних планів чоловічих і жіночих гімназій свідчить про те, що і за кількістю предметів, і за програмами всіх загальних дисциплін жіноча освіта була більш обмеженою і поверхневою.

Отже, характерною особливістю даного періоду був розвиток суспільно-педагогічного руху. Відображаючи інтереси різних політичних сил, з середини 90-х рр. в ньому виділилися три основні напрямки: опозиційно-ліберальний, буржуазно-демократичний і соціал-демократичний. Кожний з них, відображаючи інтереси певних верств російського населення, пропонував свою модель народної освіти, проте соціально-економічний розвитку суспільства висунуло такі проблеми, які виявилися близькими для всього педагогічного руху, незважаючи на відмінності у політичній орієнтації різних його напрямів.

Найважливішим питанням, яке, так чи інакше, ставилося в той час, було питання про необхідність введення загального початкового навчання. У пошуках шляхів вирішення цієї проблеми активно брали участь повітові і міські земства, які вишукували кошти для розвитку шкільної мережі, розробляли місцеві проекти розширення загальної початкової освіти, створювали спеціальні комісії для вивчення стану народної освіти та вироблення перспектив його розвитку, пропагували результати своєї діяльності. Прикладом може служити педагогічна виставка, організована в 1902 р. у м. Курську, на якій були представлені проекти різних земств щодо запровадження загальної початкової освіти. Центральним питанням, яке хвилювало всю педагогічну громадськість, було питання про те, якою повинна бути початкова народна школа. Значна частина діячів земського руху, окремі представники Міністерства народної освіти активно виступали за введення в зміст роботи початкової школи предметів, що дозволяють давати дітям початкову професійну підготовку. Однак проти професіоналізації початкової школи виступали як більшість учених, так і найбільш прогресивна частина учительства.

Необхідно зазначити, що тупиковою в Росії була педагогічна освіта, адже в усіх народних початкових школах було усунуто наступність змісту освіти відносно середніх навчальних закладів. Так, учительські інститути давали середню освіту і не давали виходу в університет. Вихід в університет давали лише чоловічі класичні гімназії, а всі інші середні школи (реальні, комерційні училища, кадетські корпуси) дозволяли випускникам поступати до вищих технічних, сільськогосподарських, економічних і інших навчальних закладів. Так, тенденції організації навчально-виховного процесу в початковій школі на різних етапах розвитку вітчизняної освіти і науки зазнавали змін відповідно до потреб особистості й зумовлювалися педагогічними, суспільно-політичними чинниками і державною політикою у галузі освіти.

Говорячи про кінець XIX – початку XX ст., в цілому можна зробити висновок, що це був дуже складний і неоднозначний період у розвитку вітчизняної школи і педагогічної думки. Характерною особливістю його було розгортання потужного громадського руху за реформування школи та системи освіти, які вже не могли задовольнити соціальні та економічні потреби суспільства, що розвивається.

Література

1. Вести Одесской Городской Думы. – 1899. – № 7.
2. Катунин Ю.А. Система духовного образования в Таврической губернии в к. XIX в. // Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней. Материалы I научных чтений 14 – 15 ноября 1996 года. – Симферополь, 1996. – 76 с.
3. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – нач. XX ст. / Под ред. Э.Г. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Папачина. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.
4. Русское православие: вехи истории. / Науч. ред. А.И.Клибанов. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.

***Аннотация.** В статье раскрыты особенности организации учебного процесса в народных начальных школах Украины во II половине XIX – начале XX века. Акцентировано внимание на таких аспектах: внедрение новых методов преподавания, использование на уроках наглядности, состояние программно-методического обеспечения, организация государственного инспекторского контроля за работой народных школ.*

***Ключевые слова:** образование, народная начальная школа, учитель народной начальной школы.*

***Summary.** The article deals with the peculiarities of the educational process in traditional elementary schools of Ukraine in the II half of XIX – early XX century. Attention is accented on the following aspects: the introduction of new teaching methods, use of visual aids in class, status methodical software, public inspection, monitoring the work of public schools.*

***Key words:** education, people's primary school, public elementary school teacher.*

Надійшла до редколегії 21.07.2011 р.